

ЕТНИЧКЕ ПРОМЕНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД VI ДО X ВЕКА

Тема овог рада јесу етничке промене на територији данашње Србије у време досељавања Словена/Срба на Балканско полуострво. Покушаћемо да утврдимо у којој мери је ово подручје славизирано у раном средњем веку и, ако јесте, да назначимо којим интензитетом су поједина подручја била изложена том процесу.

Кључне речи: славизација, Илирик, Словени, Ромеји, Порфирогенит.

На почетку рада морамо разјаснити сваку евентуалну недоумицу у вези с питањем територије која је овим истраживањем обухваћена. Просторна целина овде разматрана подразумева централне области Балканског полуострва, омеђена је на западу реком Дрином, на северу и североистоку Дунавом, на истоку брдовитим пределима Хомоља, док је на југу обележена државном границом између Југославије и Македоније.¹ Ван подручја испитивања остала је Војводина, због тога што за ту област немамо довољно вести код византијских историчара и што је у историјском периоду овај простор био насељен многим етничким потпуно различитим племенима. Стога ова географска целина заслужује да буде обрађена у посебној расправи.

Пре него што нашу пажњу посветимо догађајима из VI века потребно је понешто рећи и о претходном периоду, када је Балканско полуострво још увек било под влашћу Римског Царства. Са економске тачке посматрано, подручје Илирика било је примамљиво за Римљане. Знатна рудна богатства, пре свега, условила су отварање многих рудника, али и најразноврснијих занатских радионица. У Илирику се налазила и ковница новца у Сиску, а Сирмијум је у IV веку био центар префектуре. Осим економских услова који су свакако утицали на појачану миграцију становништва из Царства у Илирик, значајан фактор романизације живља била је војска. Будући да се лимес налазио на Дунаву а да су значајне војне снаге боравиле у Singidunum-у и Viminacium-у, ислужени ветерани насељавани су у неким областима Илирика. Имена ветерана, са натписа нађених у области Scupi-a, Aurelianum-Aquae и Augeus Mons-a (Космај), показују јасно хетерогену структуру становништва. Међу именима лако пре-

¹ Највећи део Балканског полуострва током трајања римске а потом и византијске власти у административном погледу потпадао је под Илирик, док је област нашег занимања, данашња Србија, сачињавала његов централни део, обухваћен у највећој мери провинцијама Дарданијом и Мезијом Супериор. Због тога у овој расправи термин "централни Илирик" и "данашња Србија" имају исто значење.

познајемо припаднике италског, галског, иберског, илирског, грчког, македонског и трачког племена.²

Предримско становништво: Дарданци, Аутаријати, Мизи, Трибали, Скордисци³ - најпре су ратовањем са Римљанима проређени а доцније, кад се римска власт учврстила у Илирику, романизовани. Питање степена романизације палеобалканског живља у науци још увек није потпуно разјашњено. Тако З. Вински сматра да је још у време досељавања Словена јужно од Дунава становништво римских провинција на Балкану потицало од илирско-келтског супстрата и да није свуда било хомогено, поготовто не у градовима.⁴ Староседелачко становништво је остало већинско, у шта нема никакве сумње, што је и показао А. Јовановић, закључивши да на простору провинције Moesia Superior није било знатније романизације, како на основу ретких гробних налаза (5% од укупног материјала са простора ове провинције) тако и на основу натписа на којима доминирају имена аутохтоног становништва⁵, али је културни утицај свакако био знатно важнији и доминантнији од етничког. У етничком смислу, романизација је највише захватила простор већих градова, насеља дуж виталних комуникација и линију која се може пратити лимесом. Стога, рурални предели, а таквих је било много више у Илирику, у етничком смислу били су мало или нимало изложени етничким променама.

Антрополошки показатељи који се односе на становништво предримског и римског доба могу се разврстати у две целине. Једну групу представљају налази из гвозденог, а другу - они из римског доба. Прва група показује мању хетерогеност, израженију брахикранију, осим налаза са локалитета Крива река, где доминира долихокрани тип.⁶ У основи, становништво је у већини брахикрано и често одговара динарском антрополошком типу. У другој групи знатно је већа хетерогеност популације, што се најбоље огледа на двома некрополама на Viminacium, што се и може очекивати будући да су тамо били стационирани војници из најразличитијих делова Царства.⁷ Тако, иако је насељавање романског или романизованог живља у Илирик из разних делова простране римске државе текло континуирано почев од краја I до почетка

² A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 70, 124, 139.

³ Детаљније о распрострањању ових племена и њиховој историји видети: F. Parazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969; за етногенезу палеобалканских народа видети: M. Garašanin, *Problems de l'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques*, I Илиро-Трачки симпозијум - Палеобалканска племена између Јадранског и Црног мора од енеолита до хеленистичког доба, Сарајево/Београд 1991, 9 - 32 (у даљем тексту: Симпозијум...); за Скордиске погледати: Н. Тасић, Б. Јовановић, П. Поповић, *Скордисци и староседеоци*, Београд 1992; о етничком пореклу Дарданаца видети: Ф. Папазоглу, *Дарданска ономастика*, Зборник Филозофског факултета VIII/1 (1964) 49-75, за супротно мишљење cf: З. Мирдита, *Encore une fois sur le problème d'ethnogenèse des Dardaniens*, Симпозијум...101-110; за антрополошка испитивања видети: Ж. Микић, *Über Anthropologie der Illyrer auf dem Boden Jugoslawiens*, Симпозијум...111-117.

⁴ Z. Vinski, *Autohtoni kulturni element u doba naseljavanja Slovena na Balkan*, Симпозијум: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, 24-26. X 1968, Mostar, Posebna izdanja ANU BiH XII/4, Sarajevo 1969, 193.

⁵ А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 153-154.

⁶ За антрополошке резултате истраживања предримског становништва видети: Ж. Микић, *Антрополошки профил латенске некрополе "Пећине" код Костоца у источној Србији*, Посебно издање Антрополошког друштва Југославије 9/1, Нови Сад 1986.; Ж. Микић, *Антрополошка структура становништва Србије*, Београд 1988, 16 - 17 sqq (у даљем тексту Микић, Структура); С. Живановић, *Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој воденици*, Старинар XXVI (1976) 123-130.

⁷ За антрополошку структуру становништва Србије у римско доба видети: Микић, Структура, 75-76, 79, 81.

IV века, оно ипак није било тако масовно да би потиснуло антрополошке одлике аутохтоног становништва, које су, у крајњој линији, остале доминантне и надвладале стране утицаје. У том смислу посматрана, структура становништва у римско доба ишла је засигурно у корист домаћег елемента.

Средином V века дошло је до кулминације кризе изазване Сеобом народа. Историјски извори који би нам могли бити од помоћи за разумевање судбине ромејског становништва⁸ више су него оскудни. Тек на основу неколико шкртих вести можемо доносити одређене процене и наслућивати шта се заиста догађало.

Године 441. Хуни су у налету заузели Viminacium и Margum.⁹ Годину дана доцније разорен је и Ниш.¹⁰ Шта се десило са становништвом? Кад је реч о Margum-у, имамо податак код Приска који вели да се падом града "снага варвара повећала".¹¹ Ту Прискову вест тумачимо као да је становништво одведено у задунавска станишта Хуна. На примеру опсаде Sirmium-а ова претпоставка налази потврду у понашању епископа града, који је, предосећајући да се град неће моћи одржати, предао вредне црквене посуде извесном писару Констанцију, да њиме откупи становништво из заробљеништва.¹² Дакле, одлука епископа Sirmium-а морала је имати подлогу у некаквој сталној пракси Хуна према становништву освојених градова. Битан је моменат одвођења у заробљеништво а не масакрирања, као и могућност откупа која је пружала прилику откупљенима да се врате у свој град или макар своју провинцију.

Велики градови нису били одлика централног Илирика. Viminacium и Singidunum били су свакако највећи урбани центри, али у њима није могло бити више од 15 000 до 20 000 становника. Следећи по величини био је Naissus, са можда нешто мање житеља, док су остали градићи били знатно мањи. Стога је исправно рећи да је већинско становништво Илирика било из сеоских средина а оне, колико знамо, нису могле - страдати у већој мери од хунских коњаника, делимично због тога што их је штитила сама конфигурација тла а делимично и зато што су се Хуни задовољили контролом главних саобраћајница и уништењем већих војних центара. Један Присков податак показује да је бројно сеоско становништво остало у централном Илирику. Наиме, Атила је 447. или 448. године упутио посланство Теодосију II (408 - 450) које је изнео захтев да Ромеји престану да обрађују земљиште које су Хуни заузели копљем и то по дужини од Паноније па током Дунава до трачког града Novae а у ширину - пет дана хода. Тим захтевом и званична граница између Византије и Хуна била би помереана са Дунава до Ниша. Ако Атила помиње ромејске сељаке на територији коју је освојио шест или седам година раније, то јасно говори да се сеоско становништво задржало у својим старим стаништима упркос хунској инвазији. Оно је свакако било бројно с обзиром да је било предмет дипломатског сукоба између Хуна и Византије.

Пошто је непосредна хунска опасност минула, сељаштво отпочиње миграције према некадашњим урбаним центрима. И, заиста, тако отпочиње процес рурализације

⁸ Израз "romeјско становништво" односи се на поданике Византије, без обзира на њихову племенску припадност. Овде нећемо улазити у проблематику термина да ли је исправније рећи: "романско" или "romeјско" становништво.

⁹ Prisci Fragmenta, ed. L. Dindorf, *Historici graeci minores I, Lipsiae 1870, fig. 2, 280,20-21*; Византијски извори за историју народа Југославије, Београд 1955, 10 (у даљем тексту ВИЊ I).

¹⁰ Prisci Fragmenta, fig. 1 b, 278, 22-23; ВИЊ I, 11.

¹¹ Prisci Fragmenta, fig. 2, 281, 6; ВИЊ I, 11.

¹² Prisci Fragmenta, fig. 8., 302,14-19; ВИЊ I, 10.

града, посведочен и у археолошким налазима.¹³ Таква несигурна ситуација остала је највероватније до Атилине смрти (453) и распада хунског племенског савеза, што је сигурно довело до економског слабљења Илирика и миграције становништва, а није се битније изменила све до краја V века када су Источни Готи напустили Балканско полуострво и отишли за Италију.

Током владавине знаменитог византијског цара Јустинијана I (527 - 565) у Илирику су извођени замашни неимарски радови. Како нас Прокопије обавештава, произлази да је Јустинијан систематски почео да обнавља вароши и утврђења у Илирику после великог упада Бугара 540. године. Тако он обнавља Singidunum, Viminacium,¹⁴ али и подиже нове, праве метрополе и епископска седишта, као што су Iustiniana Prima и Iustinianopolis, те обнавља Ulpianu под новим именом Iustiniana Secunda.¹⁵ Овде помињемо само веће градске центре који су или обновљени или новосаграђени због тога што нас занима становништво тих градова. Наиме, у историјским изворима ове епохе није остало забележених вести које би се односиле на велика пресељења становништва Царства, и. е. из Азије у Европу и обратно а што је пракса на коју наилазимо у претходним и потоњим историјским периодима. Стога се морамо запитати која популација је насељавала Јустинијанове градове у Илирику, будући да је старо градско становништво уништено средином V века. Једина претпоставка која се чини исправном је да су градови средином VI века били насељени житељима из оближњих села. То је још једна потврда о разлозима рурализације града. На примеру краткотрајне опсаде Singidunum-а из 584. године, коју је Бајан, аварски хаган предузео кршећи две године раније склопљени мир са Византијом, налазимо још једну потврду да је градско становништво било заправо сеоског порекла. Наиме, напад је затекао већину становништва ван града пошто су многи грађани радили на њивама јер је било време вршидбе, како нас обавештава Симоката.¹⁶ Овај фрагмент из Симокатиног дела, чини се, савим јасно говори да је становништво Singidunum-а до скоро живело на селу и да је још увек задржало старе навике.¹⁷

Градитељска активност Јустинијанова била је, ако пажљиво пребројимо списак обновљених тврђава и градова у Илирику који нам даје Прокопије, најизраженија у троуглу Naiss - Sardica - Iustiniana Secunda. Само у Дарданији обновљена је 61 тврђава а осам нових је саграђено. Тако је један широки појас од Sardike на истоку, преко Naissa па до града Iustiniana Secunda, у војном погледу заштићен и у популационом смислу оснажен, чиме је заправо створено језгро ромејског живља на централном балканском простору, који ће ту, у мањој или већој мери остати и кад се Словени буду трајно, почетком VII века, настанили на овим просторима.

¹³ Cf. V. Popović, *Desintegration and Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.*, Palast und Hütte, Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung, Bonn - Bad - Godesberg veranstaltet vom 25-30. November 1979 in Berlin, Mainz 1982, 555-556. У Гамзиграду, на пример, након 441. године, живот се наставља у измењеној средини. Куће које се граде сада су од блата и лошег материјала. Овај период "сеоског" живота града В. Поповић датује, према налазима новца, у доба Лава I (457 - 474), а насеље постоји у овом облику све до 569/570. Пример Гамзиграда могао би да послужи као илустрација за слична или приближна збивања у осталим градовима Илирика страдалим током хунске инвазије.

¹⁴ Procopii, *Bellum gothicum, De aedificiis (Opera omnia)*, ed. J. Hauri, Leipzig 1962-64; De aedif. IV 4, 122,15-129,4; ВИН I, 66-67.

¹⁵ De aedif. IV 4, 116,6-117,10; ВИН I, 57.

¹⁶ *Theophylacti Simocatae Historiae*, ed. P. Wirth, Stvtgardiae 1972, I 3 - 4, 46 - 47.

¹⁷ За слично мишљење cf. A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 28 sqq.

Будући да у овом раду нећемо разматрати појединачне словенске и аварске упаде јужно од Дунава, који су потресали и територију која је објект нашег истраживања, ограничићемо се искључиво на податке који се односе на судбину ромејског живља током варварских нартаја.¹⁸ Тако Прокопије каже да је приликом сваког од варварских упада у Илирик било до 200 000 побијених и заробљених Ромеја.¹⁹ Тај број је свакако претеран из више разлога. Прво, Прокопије говори о територији која се простира од Паноније до Хеладе у правцу север - југ, од Цариграда до Јонског мора у правцу исток - запад, односно о простору чија површина износи око 400 000 км². Друго, након узастопних словенских упада 548, 550 и 551. године долазили су периоди мира од по неколико година, и. е. 551 - 559, 560 - 578, када је могло долазити до повратка дела заробљеника и до природног обнављања становништва. Треће, према Прокопију знамо да Словени нису дуго држали заробљенике већ су им после извесног времена пружали могућност слободног избора да с њима остану или се врате кућама. Због тога је Прокопијев податак само на први поглед фантастичан, али кад га овако осмотримо, увиђамо да су стварни популацијски губици били знатно мањи, можда 20 000 до 30 000 људи. У сваком случају, за слабо насељен простор какав је био илирички, и бројка коју смо претпоставили је превелика. Стога, долазимо до закључка да је од средине VI века Илирик трпео велику депопулацију. Један податак који налазимо у *Miracula s. Demetrii I* такође може бити драгоцен за праћење миграција староседелачког становништва на истеку VI века. Реч је о једнодневnoj словенској опсади Солуна из 584. године, када су црквена лица и други грађани који су остали да спрече ширење пожара у цркви св. Димитрија, "својим навиклим ушима распознавали чак и неке знаке варварског дозивања".²⁰ Ова кратка белешка, у науци већ одавно примећена, интерпретирана је, чини се, погрешно, тако да је произлазило да су Словени и пре овог напада угрожавали Солун.²¹ Међутим, да би неко научио да распознаје узвике варвара приликом опсаде града, морао је већ такву опсаду преживети и то не једном, већ вероватно више пута. Пошто заиста не постоје чак ни показатељи који би упућивали на закључак о некаквој ранијој словенској опсади Солуна, остаје једино да разумемо то познавање словенског језика црквених лица тако што у њима препознамо избеглице из Илирика. Ако тако протумачимо овај фрагмент из *Miracula*, можемо посредно доћи до претпоставке да је распад црквене администрације у Илирику отпочео већ 70-их година VI века, што је за последицу морало имати и појачано исељавање становништва.

Слику депопулације Илирика употпуњава и анонимни писац *Miracula s. Demetrii II*, који вели (око 618. године) да Солун, иако окружен словенским насељима, и даље прима избеглице из Подунавља, Дакије, Дарданије.²² Дакле, у другој деценији VII века одвија се двострука сеоба: с једне стране Словени насељавају испражњену територију, док, с друге стране староседелачко становништво одлази јужније, у правцу Солуна и вероватно Тракије. Нешто доцнији податак из *Miracula II* доноси вест, додуше

¹⁸ За хронологију словенских упада видети: Б. Графенауер, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, *Zgodovinski časopis* 4 (1950) 23 - 126.

¹⁹ *Hist. Arc.* 18, 115, 1 - 2.

²⁰ *Le plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius I-II*, ed. P. Lemerle, Paris 1979, *Miracula*, I 12, с. 112, 128, 2 "... καὶ τινὰ τῶν βαρβαρικῶν κραυγῶν σημεῖα διὰ τῶν ἰθὺδων 'κοῦτον ἵπεν' Ἰνoσκoν." cf. *ВИНЈ I*, 176.

²¹ Тако у *ВИНЈ I*, 176, нап. 6.

²² *Miracula II*, 2, с. 197, 185, 20 - 22; *ВИНЈ I*, 176.

кратку, али необично важну за датовање пропасти Naissa. Писац вели да су они (избеглице) из Naissa и Sardike, пошто су већ искусили варварско опседање града, говорили да ће један погодак камена (варварских опсадних справа) развалити бедем.²³ Податак се односи на опсаду Солуна из 616/618. године, па, сходно овоме, будући да је бегунцима из Naissa у свежем памћењу пропаст њиховог града, долазимо до закључка да је овај важни град у Илирику страдао неколико година раније.

Смутна времена у која је Царство запало током владавине центуриона Фоке (602 - 610) и финансијски упропашћена држава какву је затекао Ираклије (610 - 641) по преузимању власти, као и велики персијски поход 615. године, довели су до слабљења отпорне снаге Византије и на Балканском полуострву. Примат у одбрани царских провинција дат је источном бојишту, па су самим тим Словени имали отворен пут јужно од Дунава. Тако можемо поуздано рећи да је слом византијске власти између Солуна, Сардике и Сингидунума уследио око 615/617. а да је око 584/5. године дошло до првог озбиљнијег иселавања градског становништва из централног и северног Илирика. Према томе, први талас словенских насељеника био је између 614. и 622. године, у време када је Персија била у офанзиви и Византија није била у могућности да ваљано заштити своје европске поседе. Тек победом код Ниниве 627. године Византија је дуготрајни рат са Персијом решила у своју корист, а када је 628. године царска војска ушла у напуштену персијску престоницу Дастагерду, Ираклије је рат тријумфално привео крају. Међутим, балканске провинције биле су изгубљене и Словени су се већ учврстили на широком потезу од Влашке до Тракије и од средњег Дунава до Пелопонеза.

Други талас словенске колонизације уследио је доласком Срба. Будући да је наша тема ограничена на питање етничких промена на централном балканском простору, овде ћемо изоставити сувишну расправу о времену доласка Срба и задовољити се оквирним датовањем у период 629 - 634. године.²⁴ Константин VII Порфирогенит (944 - 959) цар и плодан писац, оставио је драгоцену сведочанство о времену доласка Срба и о територији коју су они населили.²⁵ Уједно, *De Administrando imperio*, одакле и црпимо податке за најранију историју Срба, јесте и једини извор за прошлост Срба од VII до X века. Иако у историјској науци постоје размимоилажења о питању вредности тог списка као историјског извора, приклањамо се оној групи истраживача која дело сматра поузданим сведочанством доба о коме говори.²⁶

Када су Срби дефинитивно одлучили да се задрже на територији јужно од Дунава, добили су од Ираклија, како Порфирогенит наводи, земљу коју су већ Авари опустошили а Ромеји потпуно напустили и склонили се у Далмацију и око Драча.²⁷ Међу пу-

²³ *Miracula II*, 2, с. 200, 186, 4 - 5; ВИН I, 196.

²⁴ За детаљан след догађаја који су пратили насељавање Срба, као и хронолошке одреднице овог значајног догађаја в. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 67; *Историја српског народа I*, ed. С. Ђирковић, Београд 1981, 141 sqq; Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво*, ЗРВИ 35 (1996) 117 - 150.

²⁵ *De Administrando Imperio*, ed. R. J. H. Jenkins-Gy. Moravcsik, London 1962 (у даљем тексту DAИ); cf: *Византијски извори за историју народа Југославије II*, приредио Б. Ферјанчић, Београд 1959 (у даљем тексту ВИН II).

²⁶ Бројни истраживачи су доказивали неоспорну аутентичност вести које доноси Константин Порфирогенит у *De Administrando Imperio*, овде упућујемо на: Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De Administrando Imperio - врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 29/30 (1991) 20 sqq, где је побројана сва релевантна литература pro et contra вредности Порфирогенитовог дела.

²⁷ DAИ, с. 29, 124,67; ВИН II, 49.

стим областима где су Срби насељени помиње се и Србија, односно централни део бившег Илирика. У том случају, ондашња Србија је у тренутку досељавања Словена била пуста земља.²⁸ Већи градови, осим Singidunum-a, који је у ово време пре био погранична тврђава него град, били су напуштени и Срби су од староседелачког становништва могли затећи само местимичне енклаве у пустим, планинским пределима. Управо спори процес примања хришћанства код Срба показатељ је одсуства староседелачког становништва које би, да га је било у већем броју у централном Илирику, зрачило латентне хришћанске утицаје, као што је то случај са Далмацијом, где су ти утицаји веома приметни.²⁹ Много поузданији показатељ да Срби/Словени нису затекли староседелачко становништво на простору који им је доделио за становање Ираклије, налазимо у топонимима. Наиме, термини као Градина, Градиште, Градац, што је приметила Ј. Калић, не показују континуитет становања, већ, напротив, изгубљено касноантичко име ових места указује да Словени ту нису затекли староседеоце а да су они сами живели у подножју или околини тих насеља.³⁰ Према истраживањима Градине на Пазаришту, може се рећи да прве словенске куће у брдским утврђењима рашке области вероватно потичу из IX и X века.³¹ Будући да је од времена доласка Срба/Словена у централни Илирик протекло безмало три столећа, а античко име заборављено, јасно је да се ромејски живаљ није затекао у овој области у доба словенске колонизације. Због тога Словени за све комплексне грађевине сазидане од трајног материјала једноставно користе термине град, градац, градина и сл.

Међутим, ако непознавање античког имена одређеног града код Словена несумњиво указује на одсуство Ромеја, онда античко име града примљено у словенски језик говори о контакту између староседелача и придошлица. Такав пример налазимо на ободима српске територије. Стара Arsa постала је словенска Pasa, доцније Pas, метатезом ликвида.³² Сличан пример имамо и код античког Naiss-a, где је словенски облик Ниш последица контакта између Словена и Ромеја.³³ Другим речима, и у околини Ниша Словени су затекли ромејски живаљ. Топоними у југоисточној Србији: Миџор, Мерцелат, Бучум и сл. указују на некадашње бројно присуство несловенског живља на тим просторима, али је хронолошко одређивање појмова готово немогуће одредити

²⁸ Реч је о простору у сливу Пиве, Таре, Ибра и горњег тока Западне Мораве и Дрине. Закључили смо да је ова територија у тренутку доласка Срба била потпуно напуштена али је на њеним ободима заостао знатан ромејски елемент који ће у доцнијем периоду и XI - XV веку отпочети да се враћа на овај, тада већ славизирани простор.

²⁹ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе, Социјална структура српских градских насеља* (XII-XVIII век), Смедерево - Београд 1992, 21 - 34, 23 (у даљем тексту: Калић, Наслеђе). Веома разложно и убедљиво закључио је Ј. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 172, да је процес хришћанизације отпочео доста рано, "али је текао испрекидано, са дугим затишјима која су вероватно познавала и регресију ка старим, паганским култовима".

³⁰ Ibid. 28.

³¹ М. Поповић, *Pas - касноантичко и средњовековно утврђење II*, Новопазарски зборник 1 (1986) 227; исти, *Подграђе града Паса*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 19 (1987) 159.

³² Калић, *Наслеђе*, 24; DAI, с. 32, 154,53 наводи словенски облик Паса као $\tau\epsilon\sigma\ \#\rho\lambda\sigma\eta\sigma$.

³³ Раније се било усталило мишљење да је облик Ниш доспео у словенски језик путем албанског што је у новије време доведено у сумњу. Тако, А. Лома, *Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топонимике*, Зборник реферата са научног скупа Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката (Нишка Бања, 17-20. 6. 1992), Ниш 1992, 107-136, показао је веома убедљиво да словенски рефлекс уопште не мора бити протоалбански (109).

с обзиром на то да се први пут јављају тек у турско доба (XV - XVI век).³⁴ Од ушћа Тимока, преко источних подножја планина, дуж српско-бугарске границе до Осогова, па даље до Овчег поља и јужно од Тетова, наилазимо на један сноп изоглоса који би морао бити стар бар хиљаду година.³⁵ Та језичка раселина између западнојужнословенске (српске) и источнојужнословенске (Бугари, Македонски Словени) групе, може се схватити да се дуж осе Тимок - Тетово задржало бројно несловенско становништво које је узроковало настанак ове језичке "раселине" између две словенске групе. У оквиру те несловенске зоне ушли би источни делови рашке области и Ниш.³⁶

Није случајно што су се антички називи градова задржали у српском језику управо на ободима првобитне српске територије. Примери могу бити: Upriana - Липљан, Naiss - Ниш, Arsa - Раса. Ако имамо на уму поменути Јустинијанову градњу у VI веку, можемо доћи до одређених закључака. Истакли смо већ претпоставку да је интензитет градитељских радова у Илирику био највећи управо на потезу Naiss - Sardika - Iustiniana Secunda, па би сходно томе, и ромејско становништво у тим областима било знатно бројније од оног у Мезији, односно ужој Србији, са много већим изгледима да опстане све до трајног насељавања Словена, и доцније, Срба. У том смислу, дуж осе Тимок - Осогов - Шара, средином VII века ромејски елемент је још увек постојао, док је у Порфиригеновој Србији, Травунији, Захумљу, Конавлима и Босни, он готово потпуно ишчекао - што и сам Порфиригенит каже.³⁷

Пребивајући на ободима Склавинија,³⁸ у суседству Срба и осталих словенских племена³⁹ староседеоци су живели потиснути по неприступачнијим пределима. Тамо су, како су им то већ природни услови дозвољавали, економски егзистирали бавећи се сточарством и највероватније, потпуно запостављајући земљорадњу. За ту претпоставку налазимо потврду и у пољопривредној терминологији. У румунски и албански језик, на пример, баш као и у мађарски, ушли су ови термини из словенског,⁴⁰ што је такође показатељ да су староседеоци након векова проведених у изолованим инсулама - почели да се спуштају у долине и ту, помешавши се са Словенима/Србима, преузели њихов начин живота, заједно са терминологијом привредне гране којом су се ови бавили, а то је свакако била земљорадња.

Имена античких река на територији Србије такође могу бити од значаја за праћење етничких промена. Danuvius - Дунав, Pincus - Пек, Timacus - Тимок, Drinus - Дрина, Margus - Морава. Такође су пресловенског порекла Пива, Ибар, Лаб, Млава.⁴¹ Међутим, пример имена река не можемо изједначити с наведеним примером имена антич-

³⁴ Ibid. 110. Cf. П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 29 (у даљем тексту: Ивић, *Језик*).

³⁵ Ibid. 18.

³⁶ А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, Зборник Матице српске за славистику 43 (1993) 111 -указује да је прелаз шћ>шт осим у српском и бугарском језику забележен и у румунском, што може бити у вези са некадашњом постојбином Румуна у простору између Срба и Бугара.

³⁷ DAI, с. 32, 152,21-55.

³⁸ Склавинија је грчки термин који обележава територију насељену Словенима, политички организовану и насталу на просторима који су некада потпадали под власт Византије.

³⁹ На територији данашње Србије знамо да ја постојало свега неколико словенских племена, осим, наравно Срба. То су Тимочани, настањени највероватније у доњем току Тимока, и Гудушчани под чијим именом се крију вероватно Моравци. Имена ових племена нису сачувана у византијским изворима већ искључиво оним са Запада. Einhardi Annales, MGH, SS I, ed. G. Pertz, 205, 17-25 и *Vita Hludowici imperatoris*, MGH, SS, II, ed. G. Pertz, 623,43-624,10.

⁴⁰ Ивић, *Језик*, 10.

⁴¹ *Историја I*, 131.

ких градова. Разлог за тај неједнаки третман наизглед сличних примера налази се у чињеници да су имена река често садржавала заједнички индоевропски корен распрострањен широм Европе. На пример, Margus (Морава) има исти корен као и пољска река Młoga или келтска Moga.⁴² Стога ћемо се задовољити констатацијом да су бар на неким од тих река, ако не на свима, Словени затекли староседеоце од којих су дознали име река и у исквареном словенском изговору сачували сведочанство о контакту који је некада постојао.

Свеукупна етничка слика становништва Србије у периоду од VI до X века, изгледа, на основу свега изреченог, веома шаролика. Подручје у сливу Западне Мораве, Ибра, Пиве, Таре, као и горњег и средњег тока Дрине, било је, изгледа, веома рано славизирано, готово без заосталог ромејског становништва. С друге стране, у данашњој источној и југоисточној Србији, укључујући делове Косова и Метохије, у истом периоду, задржало се староседелачко становништво концентрисано по планинским пределима, које се временом или одсељавало или спуштало у долине настањене Словенима. Подручје северне Србије, све до Саве и Дунава, укључујући и доњи ток Дрине, остало је извесно време најпре под аварском, а потом под бугарском влашћу. У етничком смислу посматрано, дновековна политичка бугарска доминација на овом подручју (с. 810 - 1015) готово да није, у антрополошком смислу, оставила било каквог трага, што говори или о бројности словенског елемента, или сведочи да су Бугари већ од почетка IX века били потпуно славизирани.

Историјска и филолошка сведочанства о етничким променама на простору данашње Србије покушаћемо да допунимо антрополошком сликом. Налази који се могу приписати Словенима, датирани у период од VII до X века, изузетно су оскудни да бисмо могли извести закључке ширег значаја. Укопни гробови, тако ретки, истовремено сведоче о процесу християнизације међу словенским живљем у Србији, што је истовремено и сведочанство о успореном продирању хришћанства у овим крајевима.

За период раног средњег века располажемо са свега неколико локалитета. Ако узмемо Врбас у Војводини, територију ван наше сфере истраживања, остају нам свега два налазишта скелетног материјала приписаног Словенима - Ђонај код Призрена и Песак, седам километара од Корбова на обали Дунава.

На Ђонају је током ископавања 1978. године истражена некропола која је садржавала 21 индивидуу и датована у период IX-X века. Антрополошка мерења обавио је Ж. Микић.⁴³ Упркос слабе очуваности скелетног материјала, тако да није добијен довољан број антрополошких мера за биостатистичке анализе, уочена је једна важна особеност - нису констатоване лобање са планокципиталијом - на основу чега је Ж. Микић закључио да аутохтони динарски тип није заступљен у садржају ове серије. На основу доминантног типа мезокраних и долихокраних лобања, исти аутор је ове налазе везао за новопридошли словенски етнос.⁴⁴ Из тих неколико података, колико год они били оскудни, ипак долазимо до одређених важних сазнања о процесу славизације у периоду од VII до X века. Прво, јасно је да је словенски живаљ насељавао подручје Косова и Метохије надамак јужних граница првобитне српске државе, што је,

⁴² *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ed. Г. Острогорски - Ф. Баришић, Београд 1966, 353 нап. 544.

⁴³ Ж. Микић, *Medieval necropolis Donaj near Prizren and its anthropological relation to the corresponding neighbouring series*, *Godišnji zbornik Medicinskog fakulteta* 29/2 (1983).

⁴⁴ Микић, *Структура*, 100.

према историјским изворима, свакако одавно уочено, али је овде по први пут антрополошки доказано. Друго, одсуство аутохтоног динарског супстрата и уједначен тип лобање недвосмислено указују на строгу подељеност између староседелачког и словенског становништва.

Локалитет Песак - Корбово садржао је 22 индивидуе, које је антрополошки обрадила С. Радосављевић.⁴⁵ На истој некрополи су раније нађени скелетни остаци 53 индивидуе, али они нису антрополошки обрађени.⁴⁶ Општа карактеристика обрађених лобања показује у највећем броју случајева долихокранију (50%), док су брахикранија, хипербрахикранија и мезокранија заступљене у једнаком проценту, по 16,66%. Код две лобање констатована је тенденција према планокупиталији, што је први стадијум процеса брахикранизације, која обележава доцнији период.⁴⁷ На основу примарних мера дугих костију закључено је да је популација са "Песка" била високог раста,⁴⁸ што се уклапа у општи опис Словена који су дали позноантички писци. Локалитети Песак - Корбово и Ђонај указују, на основу доминације броја долихокраних лобања, да је словенска популација до X века живела одвојено од староседелача. За разлику од Ђонаја где је ова подела трајала и у XI веку, на локалитету "Песак-Корбово" увиђамо да је до мешања дошло већ почетком XI или, можда, крајем X века, што се и одразило на убрзани темпо брахикранизације ондашње популације. Будући да се локалитет Песак - Корбово поклапа с поменутом језичком раселином између источнојужнословенске и западнојужнословенске језичке групе, може се претпоставити да је тампон зону чинио управо ромејски живаљ који је истеком X века отпочео миграције према долинама насељеним Словенима или северно од Дунава, творећи језгро будућег румунског народа.

Најзначајнија словенска/српска некропола у нашој земљи - Винча не може бити узета у разматрање с обзиром на то да ископавања најстаријег дела некрополе још увек нису довршена. На основу налаза из доцнијег периода и антрополошке обраде коју је урадио Ж. Микић, претходно излагање само можемо допунити запажањем да је брахикрана група доминантна и да су постојале чврсте брачне границе између староседелачког становништва и новоприспелих Словена.⁴⁹ Ако се ослонимо на ту опсервацију можемо, још додати да је популација средњовековне Винче по свом основном супстрату несловенска, а на основу археолошког материјала - да је припадала словенској културној сфери. Другим речима, становништво је у XIII/XIV веку било у културном смислу "славизирано", док је у антрополошком имало одлике пресловенског живља.

* * *

⁴⁵ Налази са овог локалитета датовани су у период IX - XI/XII века, према: N. Radojčić, *Les fouilles sur le site "Pesak" a Korbovo en 1981*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 133-136. Детаљније о резултатима антрополошких истраживања видети: S. Radosavljević-Krunic, *Etude anthropologique des ossements trouvés sur le site "Pesak"*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 143-146 (у даљем тексту: Радосављевић, *Песак*).

⁴⁶ М. Јанковић, *Две средњовековне некрополе у источној Србији*, Старинар XXIV-XXV (1975) 227, нап. 3.

⁴⁷ Радосављевић, *Песак*, 145.

⁴⁸ Ibid. 145, таб. V. Мушкарци су у просеку били високи 1699.5 мм, а жене 1554.7 мм.

⁴⁹ Ж. Микић, *Први резултати мултиваријабилне статистичке обраде средњовековне некрополе у Винчи (Бели брег)*, Годишњак града Београда XXXII (1985) 82.

Збирно посматрани резултати истраживања историјских извора, филолошких и антрополошких проучавања, указују да су Словени у југозападним деловима Србије затекли готово потпуно празан простор, док су се на северу и истоку земље задржале знатне групе староседелаца. Области које су староседеоци насељавали у време од доласка Словена до X века можемо одредити тек у grubим потезима. Мање енклаве Ромеја постојале су око Сингидунума, Винче, Ниша, Раса, Призрена, док је широки појас од горњег тока Тимока, преко Овчег - поља и Тетова чинио велику етничку баријеру између Срба и Бугара, односно Бугаро-Словена.⁵⁰

Период од VII до X века јесте доба које се може подвести под прву фазу славизације која, као што смо видели, није испрва обухватила читаву територију Србије. Конкретно, историјски извори су показали да је трајно насељавање Словена везано за VII век, а да је, према антрополошким резултатима, процес мешања отпочео доцније, највероватније крајем XI века да би доцније текао убрзаним током. Ширење Словена из првобитних Склавинија као организационих облика првих примитивних држава трајало је неколико столећа, опет условљено како макрорегионалним тако и микрорегионалним факторима, да бисмо после једног миленијума данас имали једну антрополошку структуру у којој је доминантан динарски антрополошки тип⁵¹ аутохтоног порекла, уз језик који свакако припада словенској групацији.

Tibor ŽIVKOVIĆ

ETHNIC CHANGES ON THE PRESENT TERRITORY OF SERBIA IN THE PERIOD VI - X CENTURY

Ilirik suffered from strong depopulation from the middle of the sixth century, because of frequent Slav braking in, and with appearance of the Avars and their devastating in the last decades of the sixth century, this process became faster. Vanishing of big urban centres Singidunum, Naiss and Viminacium, and some smaller urban unities, the inhabitants of Ilirik, remained in this area despite Barbarian attacks, and they stayed mostly in rural environment situated mostly in mountains and areas hard to reach.

In the first decades of the seventh century the Slav tribes from Panonia and Vlaška started to inhabit permanently the southern area of the Danube, belonging politically to Byzantium. The migration of the Slavs was developing in two phases which chronologically happened almost at the same time. The first one was between 614-622 and the second one was between 629-634, when the Serbs inhabited the area. In ethnic context the territory of present Serbia in the period between VII-X century was roughly divided into two separate units. During the first phase of inhabiting the area of present Serbia was most certainly inhabited by the Slavs by the Velika Morava and the lower flow of the Timok, whereas the basic mass of inhabitants continued towards South in the direction of Macedonia, northern Greece, reaching through continental Greece to Peloponnese. The second phase, being observed as a whole, represents the migration of the Serbs, and the territory of the South - eastern Serbia was taken by the Slavs, i.e. the area which was named Raška in the Middle Ages. During the period between VII - X century, the territory of Raška, remained completely ethnically Slavic, what was confirmed both by historical sources (Porfirogenit) and owing to

⁵⁰ Бугари нису словенског порекла већ су славизирани, највероватније од друге половине IX века. Термин Бугаро-Словени односи се на Словене под бугарском политичком влашћу али их етнички раздваја од првих Бугара турског порекла.

⁵¹ О овом проблему видети детаљније у одговарајућим чланцима у гласницима Антрополошког друштва, 1-30 (1964-1994).

archaeological, anthropological and philological research. But, around the Raška frontier, i.e. on the East and West of this area, a great number of Roman inhabitants. In the South, the ethnic boundary between the Slavs and local inhabitants went northward Prizren, and reaching up North went to the frontier of antique Arsa. Further on eastward and north-eastward, it continued towards Niš and northern flow of the Timok. A great enclave of the Romans existed in the area between Prizren and south-eastward Skoplje. So present Serbia was ethnically divided, roughly, into areas on the West and on the East of Velika Morava. The area on the West of Velika Morava became Slavic very early, owing to the fact that the Slavs almost did not find any local inhabitants. On the East of Velika Morava autochthonic element remained very large and its complexity was held until the beginning of the eleventh century. But, the Romans started migrations from the eleventh century from mountain areas toward the valleys where the Serbs / Slavs lived, the process of population enclosing started. The final outcome of this migration of local inhabitants appeared to be present population of Serbia, which is anthropologically studied autochthonic whereas culturally it is Slavic.